

HET COMITÉ VOOR DE VERKIEZING VAN ONAFHANKELIJKE KAMERLEDEN

Jhr. Van Beresteyn en zijn strijd tegen de partijbonzen in 1922

J. Vermoolen

1. Inleiding

In de maand januari van het verkiezingsjaar 1922 leek de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) in een diepe crisis te verkeren. Twee van de vijf zittende kamerleden traden uit de fractie, waardoor het beeld ontstond van een partij die door onderlinge verdeeldheid ten onder ging. Deze beeldvorming werd versterkt doordat één van de twee kamerleden, jhr.mr.dr. E.A. van Beresteyn, in een uitvoerige brochure de politiek leider H.P. Marchant fel bekritiseerde. Van Beresteyn was niet de eerste (en ook niet de laatste) die in conflict kwam met Marchant. Hoewel is geweest op het persoonlijk element van deze conflicten, werd daarbij tevens benadrukt dat hieraan ook een verschil van mening over de politieke koers van de VDB ten grondslag lag. De critici van Marchant zouden over het algemeen een meer behoudende richting voorstaan.¹

Van Beresteyn werd nog in ditzelfde verkiezingsjaar kandidaat gesteld door het 'Comité voor de verkiezing van Onafhankelijke Kamerleden'. Hierin vonden veel ontevreden VDB-ers een nieuw tijdelijk onderkomen. De doelstelling van dit Comité was de verkiezing van kamerleden die naar eigen inzicht en geweten het regeringsbeleid zouden beoordelen vanuit cultureel gezichtspunt. Tussen het conflict van Van Beresteyn met de VDB-leiding en de oprichting van het Comité was een direct verband. In dit artikel zal deze relatie nader worden beschouwd. Getracht wordt aan te tonen dat het conflict direct samenhangt met de transformatie van het kiesstelsel in 1917-1918, waarbij het systeem van districten plaats maakte voor de evenredige vertegenwoordiging. Vanuit deze invalshoek bezien lijkt het Comité eerder een 'staatkundig-liberale' reactie ten opzichte van de VDB, gericht tegen de dominerende positie van de partijorganisatie, dan een sociaal-behoudende afsplitsing.

In het onderstaande wordt eerst de maatschappelijke en politieke loopbaan van Van Beresteyn geschetst. Daarna komen achtereenvolgens de crisis in de VDB, de consequenties van de wijziging van het kiesstelsel, de oprichting van het Comité en de diverse reacties hierop ter sprake. Tot slot wordt ingegaan op de

staatkundige plaatsbepaling van het Comité.

2. Biografische schets

Eeltjo Aldegondus van Beresteyn werd op 2 april 1876 in Den Haag geboren.² Hij stamde uit een oud Delfts regentengeslacht dat in 1825 in de adelstand was verheven. In Utrecht volgde Van Beresteyn het gymnasium. In 1895 schreef hij zich hier in als rechtenstudent bij de universiteit. Zoals zoveel studenten in deze jaren vatte hij belangstelling op voor het 'sociale vraagstuk'. In 1903 promoveerde hij cum laude met een proefschrift over arbeidsreglementen. Dit onderwerp was hem aan de hand gedaan door W.L.P.A. Molengraaff, een van de oprichters van de VDB. In zijn dissertatie toonde Van Beresteyn zich een voorstander van een wettelijke regeling van de collectieve arbeidsreglementen, waarin de plichten van de werkgevers waren vastgelegd. Zonder overheidsmaatregelen zou de opkomende vakbeweging niet in staat zijn om de werkgevers voldoende tegenspel te bieden, zo meende hij. Samen met een andere gebeurtenis die in het jaar van zijn promotie plaatsvond - Van Beresteyn werd ervan beschuldigd als militair te hebben geapplaudiseerd voor stakende spoorwegarbeiders - droegen deze opvattingen bij aan de bijnaam die hij kreeg: 'de rooie Beer'.

Van Beresteyn werd ooit getypeerd als 'een niet te stuwen stroom van leven, scheppen en werken'.³ Hij leek aanvankelijk te zullen kiezen voor een wetenschappelijke loopbaan. In 1906 werd hij aan de Utrechtse universiteit privaät-docent in de parlementaire geschiedenis van de negentiende eeuw. Voor zijn colleges verrichtte hij uitgebreid archiefonderzoek naar het financiële beleid van koning Willem I. Hoewel zijn bestuurlijke kant al snel de overhand kreeg, bleef zijn historische interesse levendig. Hij werd voorzitter van het Rijksbureau voor Monumentenzorg en bestuurslid van de Oudheidkundige Bond. Als hobby hield hij zich bezig met genealogisch onderzoek; na de Tweede Wereldoorlog werd hij de eerste directeur van het Centraal Bureau voor Genealogie.

In 1910 werd Van Beresteyn benoemd tot burgemeester van Veendam. In deze functie toonde hij volgens zijn vrouw Julia Carolina Frowein een 'rusteloze werklust'.⁴ Hij zette zich vooral in voor de oprichting van een openbare leeszaal en de bouw van nieuwe scholen en arbeiderswoningen. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog nam hij het initiatief tot een gezamenlijke regeling van de levensmiddelen distributie door de Groninger burgemeesters. Tevens werd hij voorzitter van diverse landelijke distributieorganen. In 1916 werd hij achtereenvolgens gevraagd voor het burgemeesterschap van Batavia en voor het gouverneurschap van Suriname. Hoewel zijn ambities zeker deze kant opgingen, koos Van Beresteyn vanwege familieredenen ervoor om in Nederland te blijven. Bij deze beslissing speelde ook een rol dat de in die tijd reeds zwaar zieke Dirk Bos hem had aangewezen als zijn opvolger in de Tweede Kamer.⁵

Na het overlijden van Bos in mei 1916 werd Van Beresteyn inderdaad kandidaat gesteld in Bos' kiesdistrict Winschoten. Deze tussentijdse verkiezing werd door

hem gewonnen. In de Kamer wijdde hij zich vooral aan de levens-middelendistributie en was hij een vurig pleitbezorger voor een actief kunst- en cultuurbeleid. Zo keerde hij zich tegen de hoge vermakelijkheidsbelasting op toneel- en muziekkuitvoeringen en bepleitte hij ondersteuning van werkloze letterkundigen en kunstenaars. Ook wenste hij verdergaande subsidiering van volksconcerten en leeszalen en een actiever overheidsoptreden voor het behoud van (natuur)monumenten.

Aan zijn landelijke politieke carrière kwam in 1922 een einde. Na een conflict met de leiding van de VDB bedankte hij voor deze partij (zie hieronder). Nadat hij bij de Tweede-Kamerverkiezingen van dat jaar een mislukte poging had gedaan om als 'onafhankelijk kandidaat' te worden verkozen, trad Van Beresteyn in 1923 toe tot de liberale Vrijheidsbond. Namens deze partij nam hij in 1927 in de Haagse gemeenteraad zitting, waar hij in de jaren dertig voorzitter van de fractie werd.

In de loop van zijn leven bekleedde Van Beresteyn tal van bestuursfuncties, in met name kunstzinnige en wetenschappelijke verenigingen. In 1908 gaf hij de aanzet tot de oprichting van de Vereeniging van Openbare Leeszalen in Nederland, waarvan op zijn aandrang Bos voorzitter werd. In 1914 volgde Van Beresteyn Bos in deze functie op. Tevens werd hij in dat jaar bestuurslid van de Vereeniging van Nederlandse Gemeenten. In 1921 volgde het voorzitterschap van de Maatschappij ter Bevordering der Toonkunst. Op zijn initiatief kwam er aan de universiteit van Utrecht een leerstoel muziekgeschiedenis tot stand. Ook op politiek vlak was hij bestuurlijk actief. Tot zijn uittreden uit de VDB was hij voorzitter van de Vereeniging van Vrijzinnig-Democratische Gemeenteraadsleden en in 1922 - mede naar aanleiding van zijn breuk met de VDB - richtte hij samen met de CHU-er C.E. van Koetsveld de Vereeniging tot Verbetering van het Kiesstelsel op. Daarnaast was hij onder anderen nog actief als voorzitter van het Residentieorkest, de Nationale Opera, de Vereeniging tegen Water-, Bodem- en Luchtverontreiniging en als bestuurslid van het Centraal Nederlandsch Filmarchief. Na de Tweede Wereldoorlog werd hij benoemd tot raadsadviseur bij het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. In 1948 overleed hij aan de gevolgen van een auto-ongeluk.

3. Een 'onafhankelijk' vrijzinnig-democraat

In 1913 werd er in het kiesdistrict Veendam een tussentijdse verkiezing gehouden voor de Tweede Kamer. Van Beresteyn werd hiervoor aan het einde van 1912 door verschillende vrijzinnige kiesverenigingen kandidaat gesteld. Hoewel er over zijn 'politieke kleur' onduidelijkheid bestond, viel de keus waarschijnlijk op hem omdat hij ook door de in dit district sterk vertegenwoordigde sociaal-democraten gewaardeerd werd.⁶ In een politieke rede gaf Van Beresteyn uitsluitel over zijn plaats in het staatkundig leven. Hij begon met de opmerking dat hij bij voorkeur als onafhankelijk kamerlid het landsbelang wilde behartigen, aangezien

elk partijprogramma elementen bevatte waarmee hij zich niet kon vereenzelvigen. Met deze wens plaatste hij zich in de traditie van de negentiende-eeuwse liberalen, die zich als 'bovenpartijdig' beschouwden en het kamerlidmaatschap zagen als een dienst in het 'algemeen belang'.⁷ Desalniettemin voegde hij zich naar de eis van het moderne politieke leven om zich te kleden in 'het uniform van een der politieke partijen', en trad toe tot de VDB.⁸

Van Beresteyns keus voor de VDB was niet zo verwonderlijk. Hij onderschreef de belangrijkste programmapunten zoals de invoering van het algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen, de noodzaak van sociaal-economische wetgeving voor de gelijkmaking van de maatschappelijke ontwikkelingsvoorwaarden, alsmede de invoering van de ouderdomsverzekering en het volksleger. Van minstens net zo groot belang was dat de VDB zich tegen iedere vorm van dogmatisme keerde en het pragmatisme tot beginsel verhief.⁹ Van Beresteyn verwachtte dat er binnen de VDB, in tegenstelling tot de overige partijen, ruimte zou zijn voor eigen meningen en opvattingen zonder verketterd te worden als beginselverzaker.¹⁰ Bij zijn keus voor de VDB speelde ook een rol dat hij voor de leeszaalbeweging nauw had samengewerkt met leidende figuren uit de partij als Molengraaff en Bos. Ook de VDB-er G.W. Kernkamp, hoogleraar geschiedenis aan de universiteit van Utrecht, was een bekende van hem.

In de strijd om de vrijzinnig-democratische kandidatuur in het district Veendam vond Van Beresteyn in 1912 het hoofdbestuur lid H. Snijders tegenover zich. De bemoeienis van het hoofdbestuur met de kandidaatstelling - het gevolg van de omvorming van de VDB van een bond van kiesverenigingen tot een meer op centralistische leest geschoede partij¹¹ - wekte veel wrevel bij de lokale kiesverenigingen. Formeel beslisten deze in het toen nog geldende districtenstelsel over de kandidatuur. Het was als gevolg van deze, naar Van Beresteyns opvatting, onverkwikkelijke partijstrijd waarin 'alle wapens gebruikt mogen worden', dat hij zich in december 1912 terugtrok als kandidaat. In 1915 herhaalde deze geschiedenis zich, toen Van Beresteyn namens een aantal kiesverenigingen in Assen kandidaat werd gesteld voor de Provinciale Staten en hij de partijsecretaris en -propagandist W.O.A. Koster tegenover zich vond.¹²

In 1916, bij de opvolging van Bos, slaagde Van Beresteyn er wel in de vrijzinnig-democratische kandidatuur voor de tussentijdse verkiezing te verwerven. Hij werd in de Tweede Kamer verkozen, ten koste van de sociaal-democratische kandidaat R. Stenhuis. Volgens Molengraaff mocht de VDB zich gelukkig prijzen met het nieuwe kamerlid, die hij een waardig opvolger achtte van de overleden leiders Bos en C.Th. van Deventer. Wel vroegen enkele kennissen zich af of Van Beresteyn zich thuis zou voelen in het moderne politieke leven, waarin volgens hen de eigen oordeelsvorming van de kamerleden ondergeschikt was gemaakt aan de fractiediscipline. De historicus J. Huizinga waarschuwde hem ervoor zich niet 'aan al die grootendeels onverteerbare politieke kost een geweldige geestelijke indigestie te eten'.¹³

De VDB was in 1901 door vooruitstrevende liberalen opgericht, die uit de Liberale Unie waren getreden. Zij wilden de invoering van het algemeen kiesrecht bovenaan de politieke agenda plaatsen en kenden aan de overheid een belangrijke rol toe in het maatschappelijk leven. De Liberale Unie was volgens hen op die punten te behoudend. Naarmate het democratiserings- en moderniseringsproces van staat en samenleving voortschreed, werd de kloof tussen liberalen en vrijzinnig-democraten groter. De VDB ging zich nadrukkelijk van het liberalisme distantiëren.¹⁴ Deze profilering kreeg een impuls met de komst van de nieuwe fractievoorzitter Marchant. Na de irenisch ingestelde H.L. Drucker (1901-1913) en de conciliante Bos (1913-1916) zou hij op nogal eigenzinnige wijze de VDB-fractie in de Tweede Kamer tot 1933 aanvoeren. Op autoritaire wijze kon hij tegenstanders van zijn koers de mond snoeren en de fractie tot een eensgezind optreden dwingen.¹⁵

Van Beresteyn trof zodoende een andere 'clubgeest' aan binnen de VDB-fractie dan hij verwacht had. Zelf eveneens een onbuigzaam figuur, kwam hij meer dan eens in conflict met Marchant. De eerste botsing tussen beiden deed zich voor tijdens de VDB-campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen in 1918. Naar aanleiding hiervan schreef Marchant in *de Vrijzinnig-Democraat* dat de voorkeurstemmenactie voor bepaalde personen 'in een enkel geval de grenzen van het behoorlijke ver heeft overschreden'. In een brief aan het hoofdbestuur riep hij op tot een hard optreden tegen deze 'sabotage' en deze 'ontbindingsverschijnselen'.¹⁶ Hij doelde hiermee vooral op de voorkeurstemmenactie voor Van Beresteyn. Deze operatie doorkruiste de VDB-propaganda voor de invoering van het vrouwenkiesrecht, waarvoor Aletta Jacobs boven Van Beresteyn op de kandidatenlijst was geplaatst. De herverkiezing van Van Beresteyn ging ten koste van Jacobs. In de eerste fractievergadering na de verkiezingsuitslag werden hierover harde woorden gewisseld. J. Limburg, die eveneens het slachtoffer was geworden van de voorkeursactie voor Van Beresteyn, sprak over een geval van 'immoral insanity'. Marchant verweet Van Beresteyn dat hij zijn eigenbelang had laten prevaleren boven het partijbelang. Aangezien Van Beresteyn zich al eerder aan de fractiediscipline had onttrokken en er weinig hoop was op een meer coöperatieve opstelling, vroeg hij zich af of deze nog wel deel uit kon maken van de fractie.¹⁷

Volgens een parlementair verslaggever werd Van Beresteyn bij de installatie van de nieuwe Tweede Kamer inderdaad genegeerd door de nieuwe en vertrekkende vrijzinnig-democraten.¹⁸ In de daaropvolgende jaren maakte hij echter wel deel uit van het fractieberaad. In juni 1921 diende zich evenwel opnieuw een conflict aan tussen Van Beresteyn en de VDB-leiding. Om de problemen van 1918 te voorkomen wilde het hoofdbestuur de tweede plaats op de kandidatenlijst voor de kamerverkiezingen van 1922 reserveren voor een vrouw. Marchant was hiervan een voorstander, uit vrees dat de VDB anders de steun van de vrouwenbeweging zou verliezen. Van Beresteyn keerde zich in de fractievergadering tegen deze 'succespolitiek', waarvan zittende kamerleden het slachtoffer zouden worden.

Daarnaast voelde hij zich gepasseerd door de fractieleden Marchant en P.J. Oud, die als hoofdbestuursleden hun invloed zouden aanwenden voor hun eigen herverkiezing ten koste van zijn persoon.¹⁹

Op 4 januari 1922 trad Van Beresteyn uit de partij, vlak nadat de voor hem negatieve uitslag van het referendum over de kandidaatstelling bekend was geworden. In een brochure die enkele weken later verscheen, benadrukte hij vanwege de onheuse bejegening uit de VDB te zijn getreden.²⁰ In een interview met *het Volk* refereerde Van Beresteyn aan een voorval uit het najaar van 1918 om de vijandschap met Marchant te illustreren.²¹ Een interpellatie van Van Beresteyn in de Tweede Kamer was toen door Marchant onderbroken met de woorden 'hou je bek'. De laatste druppel was de 'pruisisch militaire commandeertoon' waarop Marchant hem in december 1921 gesommeerd had, zich terug te trekken als spreker bij de algemene beschouwingen. Behalve de omgangsvormen van de fractievoorzitter kritiseerde Van Beresteyn ook het hoofdbestuur, dat onder invloed van Marchant en Oud de voorkeur zou geven aan 'partijpolitici' boven kandidaten met verdiensten voor het algemeen belang.

4. Crisis binnen de VDB

Na Van Beresteyn trad ook E.M. Teenstra uit de vijfmansfractie van de VDB. Hij keerde zich vooral tegen Ouds 'machinaties' bij de kandidaatstelling. Volgens de VDB-leiding was de kandidaatstelling echter op volkomen democratische wijze tot stand gekomen. Beide kamerleden traden uit verongelijkheid en 'gekwetste trots' uit de Bond omdat het ledenreferendum hun een lage plaats had toegewezen, zo vond de partijtop.²² Naar aanleiding van deze problemen schreef *de Telegraaf* dat de Bond in ontbinding verkeerde door persoonlijke tegenstellingen en geruzie over kamerzetels. De VDB kon zich in het belang van de vrijzinnig-democratische beginselen maar beter opheffen en opgaan in een nieuwe organisatie.²³ Ook Marchant vreesde dat de eenheid van de partij bedreigd werd. Terugblikkend op de problemen van januari 1922 schreef hij vier jaar later: 'Als ik in deze genoemde gevallen niet krachtig en scherp had opgetreden, zou de partij niet meer bestaan.'²⁴

De crisis werd bezworen met een speciale uitgave van *de Vrijzinnig-Democraat*. Hierin werden Teenstra en Van Beresteyn gehekeld, omdat zij uit eigenbelang de partij hadden benadeeld en daarmee schade toebrachten aan de vrijzinnig-democratische beginselen. In een buitengewone algemene vergadering die in februari aan deze zaak was gewijd, werd vrijwel unaniem het leiderschap van Marchant en het beleid van het hoofdbestuur in de kandidaatstelling bevestigd en de beide verongelijkte kamerleden veroordeeld.²⁵ Van Beresteyn was de toegang tot de vergadering ontzegd en kon zich zo niet verdedigen.

Volgens de historicus Vries trad met Van Beresteyn en Teenstra 'de meer behoudende vleugel' uit de VDB.²⁶ De vraag rijst echter of deze kwalificatie van

Van Berestejn als meer behoudende vrijzinnig-democraat geheel terecht is. Per slot van rekening was hij niet voor niets ooit 'de rode Beer' genoemd. Daartegenover staat dat hij een jaar later wel in de meer conservatieve Vrijheidsbond belandde. Hoe dit ook zij, Van Berestejn was in ieder geval wel het aanspreekpunt van figuren binnen de VDB die het niet eens waren met de koers die de partij onder leiding van Marchant was ingeslagen. Met de vervanging van het districtenstelsel in 1917 voor het stelsel van evenredige vertegenwoordiging was voor Marchant de noodzaak tot stembusafspraken met de liberale groeperingen vervallen. Dit stond een aantal VDB-ers niet aan. In 1917 richtte Molengraaff zich in een vertrouwelijke brief tot Van Berestejn met de vraag of Marchant en het hoofdbestuur wel de mening van de gehele VDB vertolkten, toen zij weigerden de 'Vrijzinnige Concentratie' voort te zetten. De vrijzinnige kiezer begreep volgens hem weinig van de onderlinge verdeeldheid die slechts ten goede kon komen aan de socialisten en de confessionelen.²⁷ *Het Vaderland*, de krant van de Liberale Unie die in 1921 was opgegaan in de Vrijheidsbond, greep het conflict tussen Van Berestejn en VDB aan om nogmaals te betogen dat de VDB met zijn weigering om in 1917 de Concentratie voort te zetten, de vrijzinnige en democratische zaak veel schade had berokkend.²⁸ In *de Amsterdammer* betoogde de historicus H. Brugmans na de algemene vergadering van februari 1922 dat de VDB, voorheen een partij van 'eminente mannen' met een uitstekend beginselprogramma, onder leiding van Marchant teveel naar het socialisme neigde waardoor zij de steun van de liberale kiezers dreigde te verliezen.²⁹

Evenals Marchant was Van Berestejn echter ook een voorstander van een tweedeling van de politiek in een progressief en conservatief blok, waarbij de scheidslijn werd bepaald door de houding ten aanzien van het 'arbeidersvraagstuk'. Men mag derhalve concluderen dat er aan het conflict geen wezenlijke politiek-inhoudelijke verschillen ten grondslag lagen, hoewel Marchant betoogde dat Van Berestejn zich meer sociaal-democraat dan vrijzinnig-democraat voelde.³⁰ Maar deze opmerking was wellicht meer bedoeld om Van Berestejn voor de overige vrijzinnigen te diskwalificeren - Van Berestejn bleef zichzelf in ieder geval als 'vrijzinnig-democraat' beschouwen. De oorzaak van de breuk lijkt vooral te zijn gelegen in de moeizame aanpassing van Van Berestejn aan de partijcultuur van de VDB. Het was vooral om deze reden dat *het Vaderland* positie koos voor Van Berestejn - uiteraard ook om de zaak politiek uit te buiten. De krant zag in het conflict een waarschuwing voor alle vrijzinnigen om zich te verzetten tegen het 'politiek Tsarisme', tegen 'de almacht van partijbonzen'. Waar binnen de fractie van de Liberale Unie spreek- en stemvrijheid had geheerst, regeerde Marchant in die van de VDB als een 'Iwan de Verschrikkelijke'.³¹

Marchants angst voor het uiteenvallen van de partij was niet geheel ten onrechte. Ook binnen de VDB waren velen ontstemd over het 'Marchantisme', een begrip dat niet zozeer de door hem voorgestane koers als wel zijn vorm van leiderschap aanduidde. Het was vooral uit dit sentiment dat Van Berestejn steun kreeg. R.

van de Heide, secretaris van de Vereniging van Vrijzinnig-Democratische Gemeenteraadsleden, noemde Marchant een 'politiek fanaticus' die zelf de partij voor eigen doeleinden misbruikte.³² Ook in de afdeling-Utrecht, die in 1918 de voorkeurstemmenactie voor Van Beresteyn had gesteund, waren de anti-Marchant sentimenten rijk vertegenwoordigd. De secretaris van deze afdeling, J.J. Schep, had Van Beresteyn in 1919 nog kandidaat willen stellen voor het hoofdbestuur omdat dit een 'ramp' zou wezen voor Marchant (en voor de 'tangen der vrouwenclub').³³ Beiden zegden in 1922 hun steun toe aan de herverkiezing van Van Beresteyn, waarvoor zij hun vrienden en kennissen zouden mobiliseren. Andere VDB-ers die partij kozen voor Van Beresteyn waren onder meer A.W. Bos (de broer van D. Bos) en de journalist Frans Netscher. Deze laatste vond dat Van Beresteyn door de VDB niet als verdienstelijk kamerlid maar als een 'minderwaardig individu' was behandeld.³⁴

Ook onder voormalige VDB-ers die eerder uit afkeer van het 'Marchantisme' uit de partij waren getreden, werd felle kritiek geleverd op Marchant. Een van hen was de historicus Kernkamp, die in 1917 de VDB had verlaten naar aanleiding van een conflict met de partijleiding over de neutraliteitspolitiek.³⁵ Kernkamp zocht de oorzaak van de problemen met Marchant in diens vereenzelviging met de vrijzinnig-democratische beginselen. Marchant zou zich als een soeverein gedragen die kritiek op zijn persoon als een aanval op de principes beschouwde. Kernkamp bekritiseerde ook het hoofdbestuur, dat Van Beresteyn als het zwarte schaap had afgeschilderd omdat hij niet naar de pijpen van Marchant wilde dansen, in tegenstelling tot zijn 'getrouwen schildknaap' Oud. Hierdoor had het hoofdbestuur het referendum beïnvloed, waaraan Van Beresteyn zijn lage plaats had te danken. Echt democratisch was dit referendum volgens Kernkamp niet geweest, omdat de leden zich niet uit mochten spreken over de eerste twee plaatsen die gereserveerd waren voor Marchant en een vrouw.³⁶

5. Voor de vrijheid van de kiezer en de gekozene

De 'zaak-Van Beresteyn' werd door E. van Raalte, de opvolger van Marchant als redacteur binnenland van het tijdschrift *Vragen des Tijds* - waarvan de redactie tot het conflict Kernkamp-Marchant in 1917 geheel uit vrijzinnig-democraten had bestaan - in verband gebracht met de invoering van de evenredige vertegenwoordiging in 1917.³⁷

Door dit nieuwe kiesstelsel kreeg de reeds toegenomen invloed van de landelijke partijorganisaties op de kandidaatstelling een nieuwe impuls. In dit verband is wel gesproken van de definitieve overwinning van de 'partijdemocratie' op de 'kiezersdemocratie'.³⁸ De partijorganisatie plaatste zich nu geheel tussen kiezer en gekozene. In plaats dat de kiezer zijn politieke representanten direct aanwees - zoals ten tijde van het districtenstelsel - ging de politieke partij de kandidaatstelling beheersen. Partijen stelden de kandidatenlijst op en bepaalden daarmee in sterke mate *wie* er in de Kamer kwam. Ook voor de parlementaire positie van de

volksvertegenwoordigers had de ontwikkeling naar de partijdemocratie consequenties. In de grondwet van 1848 was vastgelegd dat zij met een 'vrij mandaat' in de Kamer zaten en naar eigen geweten en inzicht hun stem moesten uitbrengen. Deze vrijheid van de volksvertegenwoordiger werd aangetast door de opkomst van de politieke partij, die van haar kandidaten een loyale uitvoering van het partijprogramma eiste.³⁹

Deze ontwikkelingen werden door de liberalen sterk gekritiseerd. In navolging van Thorbecke stonden zij afwijzend tegenover de komst van de centralistische partijorganisaties. Ook toonden zij zich beducht voor de aflossing van de 'zelfstandige' parlementariër - die gekozen was op grond van het vertrouwen van de kiezers in zijn persoonlijke kwaliteiten - door de 'partijpoliticus', die volgens de partijlijn zijn stem uitbracht. Intellectuelen zouden hierdoor uit de Kamer verdwijnen en hun plaatsen zouden worden ingenomen door belangvertegenwoordigers.⁴⁰ Vanuit deze liberale traditie grepen de bovengenoemde personen de 'affaire-Van Beresteyn' aan om de toegenomen macht van de partijorganisatie onder vuur te nemen.

Deze critici keerden zich echter niet tegen de evenredige vertegenwoordiging als zodanig. Het merendeel van de liberalen had *nolens volens* de noodzaak van partijvorming aanvaard en zag de voordelen van het nieuwe kiesstelsel in: het zou de te verwachten negatieve uitwerking van het algemeen kiesrecht op de liberale posities enigszins compenseren. Desalniettemin bleef de hang naar de tijden van weleer in deze kringen levendig. Dat bleek onder meer toen het in 1921 - op voorstel van de sociaal-democraat J.W. Albarda - aanzienlijk bemoeilijkt werd om door middel van voorkeurstemmen gekozen te worden. Het *Algemeen Handelsblad* schreef dat hierdoor het laatste restje zelfstandigheid uit de partij en het parlement zou verdwijnen. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* oordeelde dat de kiezers als 'eene stemmende massa' werden behandeld en niet als staatsburgers 'met eigen opvattingen, zelfdenkende hersens en daardoor eigen voorkeur ook ten aanzien van den persoon, die hen zal vertegenwoordigen'. Met de herziening van de kieswet werd de laatste mogelijkheid tot 'vrije-wilsuiving' van de kiezer door de 'partij-bosses' onmogelijk gemaakt, het was de *'finishing-touch* van de Partij-almacht'.⁴¹

Deze kritische reacties vielen niet alleen in de hierboven geciteerde conservatief-liberale pers te lezen. Aan de linkerzijde van de vrijzinnige stroming was het onder anderen Kernkamp die zich tegen de kieswetwijziging in 1921 opstelde. Hij betoogde eveneens dat kiezers die niet bij een politieke partij waren aangesloten, vrijwel de mogelijkheid werd ontnomen om een door hen gewaardeerde kandidaat te verkiezen. Het gevolg van de toegenomen macht van de partijleiding was tevens dat bij de selectie van kandidaten niet langer de deskundigheid en de verdiensten in het algemeen belang, maar het partijbelang centraal zou komen te staan.⁴²

6. Comité voor de verkiezing van Onafhankelijke Kamerleden

Nadat Kernkamp uit de VDB was gestapt, trad hij toe tot de Economische Bond. Deze overgang dient niet uit een 'verrechtsing' verklaard te worden, maar uit Kernkamps waardering voor de politieke 'krachtfiguur' M.W.F. Treub, die in 1914 de VDB had verlaten.⁴³ In 1917 richtte Treub de Economische Bond op, waarmee hij in 1921 toetrad tot de Vrijheidsbond. Kernkamp volgde hem hierin niet maar zette zijn kaarten op Van Beresteyn, die hij ook hogelijk waardeerde. Voor zijn herverkiezing richtte Kernkamp in maart 1922 een comité op.⁴⁴ Met de aansluiting van een 'Comité van Kunstenaars' groeide dit initiatief uit tot het 'Comité voor de verkiezing van Onafhankelijke Kamerleden'. De samenstelling ervan was gemêleerd. Vrijzinnig-democraten als Van de Heide, Schep, Netscher, Van Raalte en Bos sloten zich erbij aan. Daarnaast maakten ook conservatieve liberalen en zelfs enkele socialisten deel uit van het Comité, zoals J. van Leeuwen, wethouder van Utrecht die na onenigheid met de SDAP-fractie uit de partij was gestapt. Het gemeenschappelijke element lag vooral in de persoon van Van Beresteyn. Uit de historische wereld traden Brugmans, Huizinga, S. Muller Fz. en W. Vogelsang toe. Het volksontwikkelingswerk was gerepresenteerd in de figuren van L. Simons (oprichter van de Wereldbibliotheek), H.E. Greve (secretaris van de Vereniging van Openbare Leeszalen), E. Bonebakker en I.M. van Dugteren (beiden actief in de volksuniversiteitsbeweging). Daarnaast waren personen uit de theater- en muziekwereld alsmede kunstenaars en letterkundigen aangesloten. Voor hun belangen was Van Beresteyn in de Kamer veelvuldig opgekomen; velen van hen kende hij persoonlijk door zijn bestuurlijke activiteiten.⁴⁵

Over de doelstelling van het Comité werd door de a-politieke kunstenaars en de 'politieken' verschillend gedacht. De eersten wilden dat het Comité zich zou opwerpen als de behartiger van cultuurbelangen. Hoewel deze doelstelling op het lijf van Van Beresteyn was geschreven, keerde hij zich tegen deze eenzijdige belangenbehartiging. Hij wilde net als Kernkamp de kwestie van het kiesrecht centraal stellen: 'de macht der partijbesturen en de onmacht van de kiezers'.⁴⁶ Uiteindelijk vonden beide richtingen elkaar in een compromis dat zijn neerslag vond in het door Kernkamp en Van Beresteyn opgestelde manifest.

Het manifest ving aan met de opmerking dat de politieke partijen van Nederland de behartiging van de economische belangen 'om hun zelfs wil' als een begerlijk einddoel waren gaan zien. Het Comité zou er daarentegen naar streven de juiste verhouding tussen de stoffelijke en geestelijke waarden te herstellen. 'Noodig oordeelen wij hiertoe, dat in de volksvertegenwoordiging afgevaardigden worden gebracht, die, los van knellend partijverband of -program, in de aangelegenheid van staatsbestuur zelfstandig zullen oordelen en handelen, hierbij geleid en uitsluitend gebonden door de overtuiging, dat in laatste instantie de *geestelijke verheffing* van een volk het einddoel van alle politiek is.' Onder 'culturele politiek' verstond het Comité 'een staatkundig beleid met wijder perspectief, dat aan

ieder de mogelijkheden biedt, deel te hebben - scheppend of ontvangend - aan de hoogste geestelijke goederen. Voor iedere begaafdheid de blijdschap der vrije ontplooiing, voor een ieder de vreugde van het beschavingsbezit'.

Het Comité stelde verder in het manifest dat zijn kandidaten hun gezag uitsluitend moesten ontleen 'aan het vertrouwen zijner kiezers in zijn bekwaamheden en karakter. De kiezer moet vrij zijn, dien man te *kies*en'. Hiertoe was de kandidatenlijst van het Comité alfabetisch gerangschikt. Weliswaar kwam Van Beresteyn hierdoor op nummer één te staan, maar de kandidaten hadden onderling afgesproken dat degene die de meeste stemmen had vergaard, naar de Kamer werd afgevaardigd. Met de in het manifest verwoorde vrijheid van de kiezer (om onafhankelijk van een partijorganisatie zijn stem uit te brengen) en de gekozene (die over een vrij mandaat moest beschikken dat niet op enigerlei wijze door een partij werd beperkt) wierp het Comité zich op als de verdediger van de kiezersdemocratie.

Door middel van lezingen en artikelen zetten de kandidaten en bestuursleden van het Comité de doelstellingen ervan uiteen. Kernkamp betoogde dat het Comité een protest was tegen de 'macht van partijen en partijbesturen', een 'uiting van weerzin tegen partij-discipline, die zelfstandig oordeel smooit en de middelmatigheid ten troon heft', en een 'reactie tegen gebondenheid zoowel van volksvertegenwoordigers als van kiezers'.⁴⁷ A.H. Blaauw - hoogleraar aan de landbouwhogeschool en lid van de VDB - schreef dat het Comité ernaar streefde om in het parlement naast de partijstemmen ook het geluid van 'persoonlijkheden' te laten horen. Hierdoor zou het peil en de vorm van de debatten verhoogd worden en het parlement aan respect winnen.⁴⁸ Om deze reden werd het Comité door het *Algemeen Handelsblad* aangeprezen, terwijl ook *de Haagsche Post* geheel tegen haar traditie in een stemadvies uitbracht ten gunste van het Comité - als protest tegen het nieuwe kiesstelsel, dat 'ons helemaal aan de heiden, d.i. aan de politieke bonzen, heeft overgeleverd'.⁴⁹

7. Een 'een-mans-ijdelheid-partijtje'

De door het Comité nagestreefde 'culturele politiek' ondervond over het algemeen weinig weerstand, alhoewel diverse kranten benadrukten dat deze doelstelling het best door de eigen partij werd behartigd.⁵⁰ In *de Vrijzinnig-Democraat* betoogde Oud dat Van Beresteyn tot januari 1922 de cultuurbelangen naar 'vrijzinnig-democratische beginselen' had verdedigd en dat ook na zijn vertrek de geestelijke verheffing van het volk door de VDB werd nagestreefd.⁵¹ Van de grote partijkranten was alleen *het Volk* ronduit negatief over deze doelstelling; kunsten en wetenschappen zouden pas bloeien na de vrijmaking van de arbeidersklasse.⁵²

Met uitzondering van het *Algemeen Handelsblad* en *de Haagsche Post* en de 'eigen' organen als *De Amsterdammer* - waarvan Kernkamp in deze jaren de hoofdredacteur was -, *Vragen des Tijds* - met Kernkamp en Van Raalte in de

redactie - en *Netscher's Revue* was de pers echter eenstemmig in haar veroordeling van het Comité als staatkundig verschijnsel. Het optreden van het Comité werd beschouwd als een opportunistisch misbruik van de evenredige vertegenwoordiging. Het nieuwe kiesstelsel was onder meer ingevoerd om de onder het volk levende staatkundige beginselen - vertegenwoordigd door de politieke partijen - zo zuiver mogelijk in de Tweede Kamer weer te geven. Daarnaast stelde het de partijen in staat om onafhankelijk de verkiezingsstrijd aan te gaan. 'Onnatuurlijke' stembusafspraken zoals ten tijde van het districtenstelsel waren daarmee van de baan.⁵³

De algemene kritiek van de pers was dat het Comité zich aan deze beoogde zuivere beginselenstrijd onttrok. Op zijn kandidatenlijst prijken namen van progressieve en conservatieve liberalen en van een socialist. Het was vooral vanwege het feit dat het Comité van zijn kandidaten geen beginselverklaring verlangde ten aanzien van belangwekkende maatschappelijke vraagstukken (zoals de socialisatie en het militarisme), dat de sociaal-democraat Albarda zich er uitermate kritisch over uitliet. De kandidaten zouden de kunst en wetenschap belachelijk maken doordat 'hare vrienden en beoefenaren als blinde en onbeholpen stoethaspels rondscharrelen tusschen de groote strijdende machten'. Het beroep op het 'vrije mandaat' noemde hij de 'invoering van modern absolutisme', 'de gekozen autocraat'.⁵⁴

Ook vrijzinnig-democraten als Marchant en R. Kranenburg, staatsrechtgeleerde en VDB-hoofdbestuurslid, keerden zich op felle toon tegen het Comité dat zich weigerde te voegen in het moderne staatkundige leven. Dat deze VDB-ers zich de moraal van de 'partijdemocratie' wel volledig hadden eigen gemaakt, bleek onder meer uit de reactie van Kranenburg op het uitreden van Van Beresteyn uit de fractie. Zich beroepend op de hierboven aangehaalde politieke rede van Van Beresteyn uit 1912, noemde hij Van Beresteyn een staatkundige 'halve wilde', die leefde in een politiek verleden tijd toen kamerleden nog op persoonlijke titel werden verkozen. In de moderne massademocratie werden de kandidaten daarentegen verkozen als deel van een staatkundige organisatie waarop kiezers hun stem uitbrachten. Nu Van Beresteyn zijn *mandaat* verbroken had, diende hij zijn zetel ter beschikking te stellen van een andere VDB-er.⁵⁵

De kritiek van Marchant op het Comité was van gelijksoortige aard. Waar de evenredige vertegenwoordiging organisatie naar beginsel vereiste, maakte het Comité misbruik van dit nieuwe kiesstelsel om voor een verongelijkt kamerlid actie te voeren onder het mom van 'onafhankelijkheid', wat tegen de bedoeling van het kiesstelsel indruiste.⁵⁶ De veroordeling van het Comité als een 'een-mans-ijsdelheid-partijtje' was trouwens vrij algemeen.⁵⁷ Ook hierin toonde zich de veranderde moraal. In 1902 had de vrijzinnig-democraat Drucker de invoering van de evenredige vertegenwoordiging nog bepleit als middel om ook *personen* verkiesbaar te stellen.⁵⁸ In 1922 werd dit, behalve dan door het *Algemeen Handelsblad*, als 'onoirbaar' verworpen. Voor veel kranten was het Comité voor de verkiezing van Onafhankelijke Kamerleden dan ook een uitwas van de

evenredige vertegenwoordiging. Deze had behalve een zuivering van de partijstrijd, ook de opkomst van veel belangenpartijtjes te zien gegeven. Gevreesd werd dat zij de werking van het parlementaire stelsel zouden belemmeren. Dit oordeel werd ook uitgesproken door de kranten in conservatieve hoek, alhoewel in hun veroordeling van het Comité wellicht ook een rol speelde dat de voormalige vrijzinnig-democraten Kernkamp en Van Beresteyn de gezichtsbepalende figuren waren.⁵⁹

8. Voor de intellectuele kiezer

Het oordeel van Marchant en Kranenburg dat het Comité streefde naar de verkiezing van 'honderd wilden' in de Kamer was niet terecht. Evenzeer moet een kanttekening worden geplaatst bij het oordeel dat Van Beresteyn, Kernkamp en de andere leden van het Comité volledig in een staatkundig verleden tijd leefden. Voor een aantal leden was dit wel het geval. Huizinga bijvoorbeeld werd de woordvoerder van een conservatief-liberale stroming die zich als gevolg van de ontwikkeling van het parlementair systeem van de politiek afwendde.⁶⁰ Kernkamp daarentegen aanvaardde de consequenties van de pluriforme massademocratie wel. Partijvorming als zodanig werd door hem niet verworpen, hoewel hij benadrukte dat hierin ruimte moest wezen voor 'elk humeur en temperament'. Bij de Vrijheidsbond heerste deze vrijheid volgens hem nog wel, in de VDB was daarentegen onder de heerschappij van het 'Marchantisme' hiervoor geen ruimte meer.⁶¹ Politiek-inhoudelijk stond hij aan de kant van de VDB, maar de liberale partijcultuur van de meer behoudende Vrijheidsbond was hem waarschijnlijk liever.

Kernkamp is door zijn biograaf getypeerd als een overgangsfiguur. 'Hij was soms twintigste-eeuwer in de negentiende en negentiende-eeuwer in de twintigste eeuw.'⁶² Het tweede deel van deze kenschets gaat ook op voor het Comité waartoe hij mede de aanzet gaf. Aan de oprichting ervan lagen duidelijk negentiende-eeuwse opvattingen over de rol van de kiezer en de positie van de volksvertegenwoordiger ten grondslag. Hierin lag het fundamentele verschil met de VDB, wiens ontwikkeling wel parallel liep aan de evolutie van het parlementaire systeem en de rol van de partij daarin en die zich in het interbellum ontpopte als een van de weinige principiële verdedigers van dit bestel.⁶³

Volgens Van Beresteyn was het streven van het Comité er echter niet op gericht om honderd 'wilden' in de Kamer te verkiezen.⁶⁴ In feite maakte het Comité gebruik van de evenredige vertegenwoordiging op een wijze waarvoor in het midden van de negentiende eeuw Engelse liberalen als J.S. Mill en Th. Hare dit kiesstelsel propageerden. Zij waren weliswaar voorstanders van het algemeen kiesrecht, maar vreesden in navolging van de Franse aristocraat A. de Tocqueville dat in een democratische samenleving de eerbied voor het geestelijke hoogstaande zou verdwijnen. Tevens zou de stem van de intellectuele minderheid verloren gaan in de massa, als gevolg waarvan de belangenbehartiging in de

plaats zou treden van een politiek gericht op het 'algemeen belang'. De evenredige vertegenwoordiging gecombineerd met het 'personenstelsel' - waarin een stem werd uitgebracht op een kandidaat in plaats van op een lijst - zou de minderheid van intellectuelen in staat stellen om enkelen van hen in de Kamer te verkiezen.⁶⁵

De Staatscommissie voor evenredige vertegenwoordiging prees in 1914 het personenstelsel vanwege de grote vrijheid die het de kiezer liet, maar vreesde dat het te ingewikkeld was voor een groot deel van de kiezersmassa en zag ook grote praktische bezwaren.⁶⁶ De alfabetische lijst van het Comité was een compromis tussen het personen- en lijstenstelsel. Volgens Marchant was dit alleen 'een methode voor intellectueelen'; voor de 'massa der kiezers' zou dit alleen maar verwarrend werken en daardoor de verkiezingsuitslag vervalsen.⁶⁷ Inderdaad keerde het Comité, door P.J. Troelstra een 'stel oude proffen' genoemd,⁶⁸ zich tot een elitair publiek. De manifesten werden voornamelijk gestuurd aan 'gegradueerden en getituleerden', terwijl de secretaris van het Comité de aanhangers opriep de circulaires uitsluitend onder 'huizen op goeden stand' te verspreiden; 'arbeidersbuurten kunt U overslaan'.⁶⁹

Dat het Comité voor de verkiezing van Onafhankelijke Kamerleden de kiesdrempel niet haalde - er werden in totaal 15.000 stemmen op uitgebracht -, was niet alleen aan de intellectuele kandidatenlijst te wijten. Het eveneens aan de kamerverkiezingen deelnemende 'Comité voor de verkiezing van Liberale Kamerleden', naar zijn stemmentrekker ook wel het 'Comité-Van Houten' genoemd, kende eveneens een alfabetische lijst, maar had wel succes. Anders dan het Comité-Van Beresteyn kende het Comité-Van Houten dan ook, zoals de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* betoogde, een eenheid in beginsel. Het combineerde een politiek-inhoudelijk conservatieve koers met het pleidooi voor een terugkeer naar het districtenstelsel.⁷⁰ Dat het uittreden van Van Beresteyn en de zijnen voor de VDB geen grote aderlating was geweest, bewees de verkiezingsuitslag. Als enige linkse partij kwam de Bond ongehavend uit de verkiezingsstrijd tevoorschijn.

9. Slot

In zijn staatkundige doelstelling - de verkiezing van van een partijorganisatie onafhankelijke kamerleden - kan het Comité beschouwd worden als een 'liberale' afsplitsing van de VDB. Hoe het Comité zich op sociaal terrein tot de VDB verhield kan moeilijk worden vastgesteld; het manifest zwijgt daar goeddeels over. Verder dan de wens dat de welvaart 'ten bate kome aan alle lagen der bevolking', komt het program niet. Ofschoon er wel degelijk een staatkundig beginsel aan ten grondslag lag, kwam de oprichting van het Comité toch in de eerste plaats voort uit de doelstelling om Van Beresteyn te doen herkiezen. Hoewel hijzelf de vereenzelviging van het Comité met zijn persoon trachtte te vermijden,⁷¹ was het wel typerend dat toen het Comité in januari 1923 wederom van zich liet horen, Van Beresteyn en de hierboven genoemde medestanders er geen deel meer van

uitmaakten.⁷² Van Beresteyn bleef zich echter wel inzetten voor een herziening van het kiesstelsel naar de geest van de grondwet van 1848. Hij deed dit via de Nederlandsche Vereeniging tot verbetering van het Kiesstelsel. Deze organisatie kwam in maart 1930 met het voorstel om het personenstelsel in te voeren of anders als compromis de alfabetische lijst. Tevens nam Van Beresteyn zitting in de kiesrechtcommissie van de Vrijheidsbond, die eenzelfde voorstel voorbereidde om de band tussen kiezers en gekozenen te versterken met behoud van de evenredige vertegenwoordiging.⁷³ Het blijft de vraag of deze specialist van de parlementaire geschiedenis van de negentiende eeuw uit een politiek-inhoudelijke 'verrechtsing' toetrad tot de Vrijheidsbond of dat deze overgang werd ingegeven door de vrijere partijcultuur van het nieuwe onderkomen.

noten

1. Zie O. Vries, 'De Vrijzinnig-Democratische Bond als factor in de Nederlandse politiek (1917-1933)', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 88 (1973), 444-469; aldaar 449-452.
2. De biografische gegevens zijn onder meer ontleend aan J.A.A. Bervoets, 'Jhr. Eeltjo Aldegondus van Beresteyn', in: J. Charité, red., *Biografisch Woordenboek van Nederland*. Dl. 1, Den Haag, 1979, 39-40. Behalve necrologieën is er over het leven van Van Beresteyn weinig geschreven; zie voor een overzicht van artikelen en gepubliceerde lezingen van en over Van Beresteyn: A.J. de Mare, *Jhr. Mr. Dr. van Beresteyn in zijn geschriften gezien*, Leiden, 1949.
3. P. Cronheim, 'Eeltjo Aldegondus van Beresteyn', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1947-1949*, Leiden, 1950, 83-93.
4. Ongepubliceerd levensbericht van Van Beresteyn, geschreven door zijn vrouw, in: Algemeen Rijksarchief (ARA); archief van het geslacht Van Beresteyn en aanverwante geslachten, nr. 429 (hierna afgekort tot: ARA; archief-Van Beresteyn).
5. 'De kwestie-Van Beresteyn', in: *het Volk*, 11 januari 1922.
6. Zie 'Het gemeentelijk beleid in Veendam', in: *De Stembus. Verkiezingsorgaan van de afdeling Veendam van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij*, juli 1915.
7. Zie onder anderen H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918*, Groningen, 1992, 51-53; en E.H. Kossmann, 'Kenmerken van het Nederlands liberalisme', in: *Jaarboek 1992 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1993, 222-229.
8. 'Politieke rede jhr.mr. dr. E. van Beresteyn', in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 28 november 1912.
9. Zie over de doelstellingen van de VDB onder meer Vries, *op.cit.*; en G. Voerman, red., *De vrijzinnig-democratische traditie. VDB tussen socialisme en*

liberalisme, Amsterdam, 1991.

10. Zie noot 8 en E.A. van Berestejn, *Waarom ik de Vrijz.-Dem. kamerfractie verliet*, Den Haag, 1922.
11. T. Brok, *De Vrijzinnig-Democratische Bond als partijorganisatie (1901-1918)*, Utrecht, 1980, 45-46, 66-67.
12. Zie hierover krantenknipsels en correspondentie, in: ARA, archief-Van Berestejn, nrs. 478, 481 en 485.
13. Felicitatiebriefjes van Molengraaff, Gelder, Huizinga en Currité in: Archief Van Berestejn, inv. nr. 491.
14. G. Voerman, 'Liberalen op de tweesprong. Liberale Unie, Vrijzinnig-Democratische Bond en de Bond van Vrije Liberalen aan het begin van deze eeuw (1901-1921)', in: *Jaarboek 1988 DNPP*, Groningen, 1989, 102-130; R. Koole, 'Twee gezichten van de vrijheidsliefde. Progressieve en conservatieve liberalen in de eerste helft van de twintigste eeuw' in: Voerman, *De vrijzinnig-democratische traditie*, 32-53.
15. C.A. Groenewold, *'Le tigre néerlandais': H.P. Marchant (1869-1956)*, Groningen, 1992, 13-14, 50-53; zie ook Vries, *op.cit.*, 449-452.
16. 'Het volksgericht', in: *de Vrijzinnig-Democraat*, 6 juli 1918; Brief Marchant d.d. 28 september 1918 in: ARA, archief-Marchant, nr. 360.
17. Zie notulen fractievergadering van 11 juli 1918, in: ARA; archief-Marchant, nr. 342. Materiaal over de voorkeurstemmenactie in: ARA; archief-Van Berestejn, nrs. 478 en 493.
18. 'Kameroverzicht', in: *Algemeen Handelsblad*, 9 juli 1922.
19. Zie de notulen van de fractievergaderingen van 28 juni, 3 oktober en 6 oktober 1921, in: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP); archief-Schilthuis, nr. 3.
20. Van Berestejn, *Waarom ik de vrijz.-dem. kamerfractie verliet*. Hierin is ook het briefje van Marchant opgenomen.
21. 'De kwestie-Van Berestejn', in: *het Volk*, 11 januari 1922.
22. 'De zaak-Van Berestejn. Een onderhoud met Mr. Marchant', in: *de Telegraaf*, 12 januari 1922; zie ook: R. Kranenburg, 'Democratie en organisatie', in: *de Telegraaf*, 13 en 27 januari 1922.
23. 'Harakiri', in: *de Telegraaf* 21 januari 1922; zie ook 'De V.D.-crisis', in: *idem*, 24 januari 1922. Zie over deze crisis tevens H.L.J. Vonhoff, *Bewegend verleden. Een biografische visie op prof.mr. P.J. Oud*, Alphen aan den Rijn, 1969, 29-35.
24. Briefje Marchant aan Ph.A. Kohnstamm d.d. 2 februari 1926, in: ARA; archief-Marchant, nr. 376.
25. Speciaal nummer van *de Vrijzinnig-Democraat*, 28 januari 1922; verslag van algemene vergadering in *de Telegraaf*, 19 en 20 februari 1922.
26. Vries, *op.cit.*, 458-459.
27. Brief van Molengraaff aan Van Berestejn d.d. 24 oktober 1917, in: ARA;

- archief-Van Berestejn, nr. 490.
28. 'Politiek Tsarisme', in: *Het Vaderland*, 12 januari 1922.
29. H. Brugmans, 'De Nederlandse girondijnen', in: *de Amsterdammer*, 4 februari 1922.
30. 'De zaak-Van Berestejn. Een onderhoud met mr. Marchant', in: *de Telegraaf*, 12 januari 1922.
31. Zie noot 28.
32. Brief Van de Heide aan Van Berestejn, in: ARA; archief-Van Berestejn, nr. 501.
33. Zie hierover de correspondentie tussen Schep en Van Berestejn, in: ARA; archief-Van Berestejn, nr. 494. Om niet opnieuw het middelpunt van een interne partijstrijd te worden, ging Van Berestejn hier trouwens niet op in.
34. 'Jhr. mr. E.A. van Berestejn', in: *Netscher's Revue*, 2 (1922), 148-166.
35. L. Dorsman, *G.W. Kernkamp. Historicus en democraat 1864-1943*, Groningen, 1990, 164-173.
36. Kernkamp, 'Van Berestejn-Marchant', in: *de Amsterdammer*, 14 en 21 januari 1922; en Kernkamp, 'De vergadering in "Harmonie"', in: *idem*, 25 februari 1922.
37. E. van Raalte, 'Binnenlandsch overzicht', in: *Vragen des Tijds*, (1922) I, 404-408.
38. D.J. Elzinga, *De politieke partij en het constitutionele recht*, Nijmegen, 1982, 30-32; zie tevens D.J. Elzinga, 'Partijbinding en politieke moraliteit', in: R.A. Koole, red., *Het belang van politieke partijen*, Groningen, 1984, 158-180.
39. Elzinga, *Politieke partij en constitutioneel recht*, 23-41, 91-109.
40. *Ibidem*; zie tevens Te Velde, *op.cit.*, 51-53, 184-191, 246.
41. 'Terreur en tyrannie', in: *Algemeen Handelsblad*, 7 mei 1921; 'De voorkeurstemmen', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 26 juni 1922.
42. Kernkamp, 'Voorkeurstemmen', in: *de Amsterdammer*, 17 september 1921; zie ook zijn artikelen in *de Amsterdammer* van 17 december 1921 en 24 juni 1922.
43. Dorsman, *op.cit.*, 177, 183-185.
44. Zie de brief van Kernkamp aan diverse personen d.d. 22 maart 1922, in: ARA; archief-Van Berestejn, nr. 502.
45. Zie voor een volledig overzicht van de aangesloten personen het manifest, in: ARA, archief-Van Berestejn, nr. 502.
46. Zie het notulenboek van het Comité, in: ARA; archief-Van Berestejn, nr. 502.
47. Kernkamp, 'Voorkeurstemmen en Onafhankelijk', in: *de Amsterdammer*, 1 juli 1922.
48. A.H. Blaauw, 'Vrije leden naar de Staten-Generaal', in: *Algemeen Handelsblad*, 7 april 1922.

49. 'De onafhankelijkken', in: *Algemeen Handelsblad*, 29 april 1922; zie ook 'In den doolhof', in: *idem*, 27 juni 1922; en 'Een paar notities', in: *Haagsche Post*, 8 mei 1922.
50. Zie voor een uitgebreide reactie L.J.M. Feber, 'Cultuurdragers?', in: *de Maasbode*, 21 mei 1922; en 'De onafhankelijkken', in: *De Nederlander*, 8 mei 1922.
51. 'Cultureele politiek', in: *de Vrijzinnig-Democraat*, 17 juni 1922.
52. J.W. Albarda, 'Modern absolutisme', in: *het Volk*, 20 juni 1922; zie ook zijn artikel 'Onafhankelijke mannen', in: *idem*, 16 mei 1922.
53. Zie onder meer R.H. Ros, *Evenredige vertegenwoordiging en volksvertegenwoordiging*, Leiden, 1939, 15-25, 88 en verder; en J.Th.J. van den Berg, 'De evenredige vertegenwoordiging in Nederland', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 92 (1979), 452-472.
54. Albarda, *op.cit.*
55. Kranenburg, *op.cit.*
56. H.P. Marchant, 'De rechte lijn', in: *De Opbouw*, 5 (1922/1923), 50-59. Impliciete kritiek op het Comité leverde R. Kranenburg, 'Parlement en democratie', in: *idem*, 40-49. Kranenburg hekelde het intellectuele *dédain* ten aanzien van 'de politiek'.
57. Zie het 'Verkiezingsmanifest' van de VDB uit 1922; 'Teekenende nieuwigheden', in: *Nieuwe Haagsche Courant*, 11 maart 1922; 'De lijst-Van Beresteyn', in: *Eb en vloed. Veertiendaagsch blad voor de vrouw*, 15 mei 1922; en Albarda, *op.cit.* Zie verder ook noot 58.
58. Ros, *op.cit.*, 15-17.
59. Zie bijvoorbeeld 'De onafhankelijkken', in: *De Nederlander*, 8 mei 1922; en 'De kleine partijtjes', in: *de Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 24 juni en 2 juli 1922.
60. Elzinga, *Politieke partij en constitutionele recht*, 34.
61. Kernkamp, 'Nieuwe partijvorming', in: *de Amsterdammer*, 24 juli 1921; *idem*, 'De meeste stemmen gelden', in: *idem*, 24 juni 1922. Zie ook Dorsman, *op.cit.*, 177, 183-192.
62. *Ibidem*, 211.
63. H.W. von der Dunk, 'De partijen en de parlementaire democratie in het interbellum', in: Koole, *Belang van politieke partijen*, 41-61, aldaar 54-57.
64. 'Jhr. van Beresteyn over de onafhankelijke cultureele politiek', in: *Algemeen Handelsblad*, 7 juni 1922.
65. Ros, *op.cit.*, 1-9.
66. *Verslag der staatscommissie voor Evenredige Vertegenwoordiging*, z.j. [1914], z.p., 1-13.
67. Marchant, 'De rechte lijn', 52-53.
68. Aldus A.C.H. Boissevain in een brief aan de secretaris van het Comité, in:

ARA; archief-Van Beresteyn, nr. 503.

69. Zie het materiaal over de verkiezingscampagne in: ARA, archief-Van Beresteyn, nr. 503.

70. 'Comite Van Houten voor verkiezing van Liberale Kamerleden', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 28 juni 1922; zie ook 'De kleine partijtjes', in: *idem*, 2 juli 1922.

71. In een brief aan zijn neef H.W.J. van Beresteyn schreef hij: 'Het moet geen actie zijn voor mijn persoon, doch voor een beginsel dat in 's lands belang is: geen regering van partijbazen'. In: ARA; archief-Van Beresteyn, nr. 395.

72. 'Onafhankelijke politiek', in: *het Nieuws van den Dag*, 4 januari 1923.

73. Zie hiervoor de verschillende rapporten in: ARA, archief-Van Beresteyn, nr. 521.